

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a chapter published in *Lärande som samhällsutmaning i en osäker samtid*.

Citation for the original published chapter:

Björkman, J., Bohlin, H. (2026)

Fostran för kollektiv deliberation eller politisk konsumentmakt?: Skolans värdegrundsarbete och demokratins kris

In: Olov Dahlin, Britt Johanne Farstad, Per Vesterlund (ed.), *Lärande som samhällsutmaning i en osäker samtid* (pp. 39-58). Gävle: Gävle University Press

N.B. When citing this work, cite the original published chapter.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-59794>

Henrik Bohlin & John Björkman

Fostran för kollektiv deliberation eller politisk konsumentmakt? Skolans värdegrundsarbete och demokratins kris

Det finns teoretiska frågor som kan verka omöjliga att besvara men som samtidigt i viss mening är omöjliga att *inte* svara på. Som filosofen Michael Sandel (1996, s. ix) påpekat kan vi inte låta bli att i praktiska övertäganden och handlingar leva det ena eller andra svaret på filosofiska frågor som vad ett gott liv innebär eller vad som menas med rättvisa, oavsett hur mycket vi kanske försöker vifta undan sådana frågor som teoretiskt hårklyveri. Ett sätt att närma sig sådana frågor är att undersöka vilka svar på dem som vi själva (för något specifikt ”vi”) eller andra redan praktiserar, för att sedan diskutera vilka alternativa svar som skulle kunna ges och vilka argument som talar för och emot dessa. Sådana kritiskt självreflektiva undersökningar i gränzonen mellan empiriskt och teoretiskt är enligt vår uppfattning en särskild uppgift för humanistiska vetenskaper.

För den som lever i en demokrati är innebörden av demokratibegreppet en sådan praktiskt oundviklig teoretisk fråga. När utrikesminister Tobias Billström i oktober 2022 hävdade att Turkiet under president Erdogans auktoritära styre är en demokrati, tog han ställning för en viss tolkning av demokratibegreppet utan att frågan om begreppets innebörd överhuvudtaget formulerades explicit (Billström 2022). På liknande implicita sätt aktualiseras demokratibegreppet för lärare som arbetar med skolans och förskolans värdegrund, och som därmed i sitt dagliga arbete måste ta ställning till vilken sorts kompetenser och attityder barn och unga behöver tillägna sig för att utvecklas till goda demokratiska medborgare.

Henrik Bohlin & John Björkman

Fostran för kollektiv deliberation eller politisk konsumentmakt? Skolans värdegrundsarbete och demokratins kris

Det finns teoretiska frågor som kan verka omöjliga att besvara men som samtidigt i viss mening är omöjliga att *inte* svara på. Som filosofen Michael Sandel (1996, s. ix) påpekat kan vi inte låta bli att i praktiska överväganden och handlingar leva det ena eller andra svaret på filosofiska frågor som vad ett gott liv innebär eller vad som menas med rättvisa, oavsett hur mycket vi kanske försöker vifta undan sådana frågor som teoretiskt hårklyveri. Ett sätt att närma sig sådana frågor är att undersöka vilka svar på dem som vi själva (för något specifikt ”vi”) eller andra redan praktiserar, för att sedan diskutera vilka alternativa svar som skulle kunna ges och vilka argument som talar för och emot dessa. Sådana kritiskt självreflektiva undersökningar i gränzonen mellan empiriskt och teoretiskt är enligt vår uppfattning en särskild uppgift för humanistiska vetenskaper.

För den som lever i en demokrati är innebörden av demokratibegreppet en sådan praktiskt oundviklig teoretisk fråga. När utrikesminister Tobias Billström i oktober 2022 hävdade att Turkiet under president Erdogans auktoritära styre är en demokrati, tog han ställning för en viss tolkning av demokratibegreppet utan att frågan om begreppets innebörd överhuvudtaget formulerades explicit (Billström 2022). På liknande implicita sätt aktualiseras demokratibegreppet för lärare som arbetar med skolans och förskolans värdegrund, och som därmed i sitt dagliga arbete måste ta ställning till vilken sorts kompetenser och attityder barn och unga behöver tillägna sig för att utvecklas till goda demokratiska medborgare.

Skolverket har hävdad att

demokratibegreppet har förskjutits över tid i styrdokument som skollag och läroplaner, från en betoning på kollektiv rättvisa och jämlikhet mot alltmer av individens rättigheter och valfrihet. Risken är att barns demokratiska inflytande kopplas alltför ensidigt till egna val och beslut i stället för samverkan och diskussion med andra. Barnen tränas i att bli självständiga subjekt till priset av andra möjligheter, som omsorg om varandra, ömsidigt beroende och göra gemensamma val som föregås av samtal, ifrågasättande och förhandlingar människor emellan (Skolverket 2020).¹

Enligt pedagogen Tomas Englund (2003) har innebörden av demokrati-begreppet förskjutits i skolans styrdokument sedan omkring 1990 från en betoning på kollektiv rättvisa och jämlikhet mot ökat fokus på individens rättigheter och valfrihet. Barn och unga lär sig vad de kan fordra av samhället och tränas i att bli självständiga individer, men inte till att göra gemensamma val genom samtal, ifrågasättande och förhandlingar.

Ungefär samtidigt började den globala utvecklingstrend som ofta kallas demokratins kris och som bland annat visar sig i att auktoritära rörelser vuxit i betydelse och tagit makten i tidigare väl etablerade demokratier. (Om demokratins kris, se *The Economist* 2022; Mounk 2018; Levitsky & Ziblatt 2018; Tersman & Tännjö 2020; Gustavsson 2018.) Det finns skäl att fråga sig hur dessa två tendenser förhåller sig till varandra. Gör den ökade individcentreringen i värdegrundsarbetet skolan bättre rustad att motverka demokratins nedåtgående trend, eller är det snarare en återgång till en mer samhällscentrerad demokratifostran som behövs?²

En individcentrerad demokratifostran passar för det man kan kalla en marknads- eller elitkonkurrensdemokrati, där folket primärt deltar i det politiska beslutsfattandet genom att välja mellan färdiga politiska idé- och åtgärds paket på i princip samma sätt som de väljer mellan försäkringsbolag eller internetleverantörer. Vi vill dock hävda att demokratins kris hänger samman med att en sådan marknadsmodell idag har blivit dominerande och utvecklats på ett sätt som ger små möjligheter för medborgarna att påverka politiska beslut. Vägen ur krisen kräver att medborgarna får en mer aktiv roll i det politiska beslutsfattandet. Skolan kan hjälpa till att utveckla de förmågor och praktiker som behövs för detta genom en mer samhälls- och mindre individcentrerad demokratifostran.

Vi skiljer förenklat mellan två idealtypiska demokratimodeller: å ena

1. Skolverket refererar bl.a. till Englund 2003.

2. Termerna "individcentrerad" och "samhällscentrerad" demokrati används i SOU 1990:44 Maktutredningen.

sidan den deliberativa demokratisyn som Tomas Englund utvecklat med teoretisk inspiration från Jürgen Habermas, å andra sidan demokrati som elitkonkurrens, en modell som kanske formulerats klarast av den österrikisk-amerikanske samhällsvetaren Joseph Schumpeter. Vi söker således belysa tendenser i samtiden genom en teoretisk renodling där dessa två modeller befinner sig på varsin ända av spektrumet när det kommer till synen på folkligt deltagande i demokratins vardagliga processer och rutiner. Det som därmed förloras i historisk komplexitet och nyansrikedom kompenseras av analytisk klarhet. De två idealtypiska modellerna förtydligar dels övergripande alternativ i skolans demokratifostran, dels olika sätt att förstå demokratins tillbakagång och kris.

Deliberativ deltagardemokrati

Olof Palme talade 1969 om Sverige som en ”studiecirkeldemokrati” (Palme 1970; se även Larsson 1999). I studiecirkelarna, hävdade han, hade generationer svenskar skolat sig i kritiskt tänkande i samverkan med andra för gemensamma mål och därmed kunnat driva fram många viktiga samhällsförändringar. Oavsett om Palme har rätt eller fel i sin historieskrivning kan man konstatera att han ger uttryck för ett bestämt demokratiideal. Den ideala demokrati han skisserar är för det första deliberativ, det vill säga att demokratiska beslut fattas efter saklig prövning där argumentens styrka är det avgörande. Palme (1970) nämner uttryckligen skolningen i ”kritisk prövning” och ”förnuftstro” inom studiecirkelarna. Enligt detta deliberativa ideal är det en brist i demokratin om politiska beslut avgörs genom strider mellan intressegrupper där makt snarare än argument faller utslaget, eller om folkopinionen manipuleras genom desinformation som gör att beslut fattas på felaktiga grunder. För det andra karakteriseras detta demokratiideal av brett folkligt deltagande. Varje enskild medborgare behöver inte nödvändigtvis engagera sig i diskussion om alla politiska beslut, men en relativt stor andel av folket bör ändå göra det i relativt stor utsträckning. För att förtydliga detta krav på medborgerligt engagemang skulle man kunna tala om deliberativ deltagardemokrati. Det är en brist i demokratin enligt deltagaridealet om de diskussioner som leder fram till politiska beslut enbart eller nästan enbart förs i små grupper av politiker och experter där medborgarna inte har insyn.

Det är värt att notera likheterna mellan denna demokratisyn och den som förespråkades av Perikles, ledare för den antika atenska demokratin. I ett berömt tal säger Perikles att atenarna respekterade den medborgare som

var kunnig i politiska frågor och kunde fatta bra beslut, medan den som var politiskt okunnig betraktades inte bara som tillbakadragen utan även som oduglig (Thukydides 2006, s. 146). Varje demokratisk medborgare har med andra ord en medborgerlig plikt att delta i statens styrelse och se till att skaffa sig de kunskaper som behövs för att göra detta på ett insiktsfullt sätt.

Jürgen Habermas är den deliberativa demokratiteorins mest kända nutida förespråkare (se t.ex. Olson 2014; Habermas 1994, s. 169–374). Den ”allmänna opinionen” i Habermas mening är den uppfattning om gemensamma angelägenheter som idealt växer fram och formuleras genom att medborgare överlägger med varandra i ”offentligheten” – i tidningar, tidskrifter, radio, TV, på nätet och genom andra öppna fora som medborgarråd och politiska samtalsmöten. I den allmänna opinionen samlas och formas de enskilda medborgarnas motstridiga och mer eller mindre väl artikulerade åsikter till något som folket kan kräva att den politiska makten lyssnar till. Offentligheten är idealt tillgänglig för alla medborgare med förmåga och tillräckliga kunskaper för att tillföra något till diskussionen (Habermas 1964; Habermas 2003, s. 59; se Fraser 1990 för en kritisk nyansering).

Tomas Englund har argumenterat för ”deliberativa samtal” som en central del av skolans värdegrundsarbete (Englund 2014, s. 64–65). Sådana samtal karakteriseras enligt Englund av att olika synsätt konfronteras med varandra och att argument för och mot olika uppfattningar artikuleras i klassrummet; att var och en lär sig att respektera andra perspektiv än det egna och lyssna på andras argument; att det finns en strävan efter enighet och kollektiv viljebildning; och att det, när man inte når enighet, klagors vad motstridiga synsätt bygger på. Empiriska studier har visat att deliberativa samtal har positiv effekt på elevens utveckling av demokratiska värden och kunskaper om samhället, även om resultaten från olika studier pekar åt olika håll och effekten är svag eller obefintlig för vissa elevgrupper (Andersson 2012; Andersson, Persson & Zetterberg 2019).

Den deliberativa deltagardemokratin ställer stora krav på medborgarna. Om verkligheten ska närma sig idealet måste en stor andel av befolkningen lägga tid på att fortbilda sig och delta i studiecirklar, gå på föreningsmöten, bedriva ideellt partiarbete, delta i kommunfullmäktigemöten med mera. Det framstår i efterhand som historiskt anmärkningsvärt att så många svenskar under ”studiecirkeldemokratins” dagar var beredda att göra detta. Det är långt ifrån självklart att det idag skulle gå att åstadkomma ett jämförbart brett medborgerligt engagemang i politiken. Kanske skulle de flesta om de ställdes inför valet föredra ett demokratiskt system där politiker och experter sköter det mödosamma arbetet att överväga förslag, pröva argu-

ment och värka fram beslut, och där medborgarna bara utövar politiskt inflytande genom att vart tredje eller fjärde år välja de politiker som de anser bäst representera deras intressen och åsikter.

Demokrati som elitkonkurrens

Demokratisk elitkonkurrens avser här en formaliserad tävlan om regeringsmakten mellan olika organiserade grupperingar som konkurrerar om väljarnas förtroende i regelbundet återkommande allmänna val. Det är en elitkonkurrensmodell, menar vi, som bäst approximerar de liberala demokratiernas utveckling de senaste 40 åren. I takt med att masspartier, fackliga organisationer, folkrörelser och föreningar av annat slag förlorat i betydelse har medborgarnas roll i politiken *de facto* alltmer kommit att reduceras till att med jämna mellanrum välja mellan alternativa ledarkandidater. I det man kan kalla högtidstalens demokratidiskurs framhålls folkligt deltagande i deliberativa beslutsprocesser som avgörande för det demokratiska styrelseskicket, men politikens praktiska utövande, vill vi hävda, stämmer bättre överens med elitkonkurrensmodellen. Med filosofen Martin Gustafsson (2021) kan vi konstatera att dagens partipolitiska etablissemang i praktiken tycks bejaka denna utveckling. Partierna förhåller sig till väljarna på samma sätt som försäljare adresserar kunder på en marknad.

Joseph Schumpeter har kanske tydligare än någon annan dragit upp de teoretiska linjerna för elitkonkurrensmodellen (Medearis 2001, s. 1–2). I centrum för Schumpeters bidrag ligger hans omkastning av demokratis klassiskt uppfattade rollfördelning. Det är inte ”folkets vilja” som styr i en demokrati, argumenterar han, lika litet som den demokratiska processens *telos* är att säkerställa ”det gemensammas bästa” (Schumpeter 1992, s. 250–268). Om demokratiteorin ska ställas på fastare empirisk grund måste medborgarnas roll förstås som betydligt mer blygsam. Den inskränker sig enligt Schumpeter till att producera en funktionsduglig regering genom att välja mellan små organiserade grupper av yrkespolitiker, vilka är de som sätter agendan, formar opinionen och bestämmer handlingsalternativen (Schumpeter 1992, s. 269–284). Detta innebär att den politiska offentligheten inte fungerar eller kan fungera som företrädarna för den deliberativa demokratisynen föreställer sig. Offentligheten är inte en plats där engagerade medborgare möts i fri diskussion om allmänna angelägenheter i avsikt att vinna gemensam klarhet och riktning beträffande de politiska vägvalen. Enligt Schumpeter fungerar offentligheten snarare som en arena för åsikts-

och beteendepåverkan, mer lik en marknad än en *agora*, där de politiska eliterna gör bruk av övertalningens alla tekniker för att vinna gehör för sina färdigformulerade förslag och visioner hos en i övrigt huvudsakligen passiv väljarkår (Gripsrud, Moe, Molander & Murdock 2010, s. 24).

Schumpeter hävdar att elitkonkurrensmodellen bättre än den deliberativa modellen beskriver både hur det demokratiska systemet faktiskt i allmänhet fungerar och hur det bör fungera. Idéhistoriskt tillhör Schumpeter en konservativ demokratitradition som ser pessimistiskt på den stora folkmassans kapacitet till välinformerat och ansvarsfullt politiskt deltagande, och som av den anledningen är mån om att skydda det demokratiska styret från massmobiliseringens faror (Medearis 2001, s. 4–7; Svedberg 1992, s. xix; Held 2006, s. 143–144). Med stöd i det tidiga 1900-talets socialpsykologi och spirande reklam- och propagandaforskning tecknar Schumpeter en mörk bild av den mänskliga naturen inom politikens domän. Enligt honom kommer de flesta människor alltid att vara både okunniga om och ointresserade av de politiska sakfrågornas mer intrikata beståndsdelar och egentligen av allt som ligger utanför deras direkta erfarenhetsfär. Idén att människor i allmänhet kan förmås att känna ett djupare personligt ansvar för sakfrågornas optimala lösning är uttryck för önsketänkande. På politikens område är människors tänkande i stället associativt och emotionellt. Givet människors okunskap och brist på egentligt intresse kommer deras engagemang ofrånkomligen att vara ytligt och bygga på mer eller mindre felaktiga föreställningar, vilket gör dem till lätta offer för drivna aktörers osakliga känslöppeller och klichéartade slogans (Schumpeter 1992, s. 261–262).

I kontrast till det deliberativa idealet ställer elitkonkurrensmodellen inga långtgående krav på människors politiska kunskaper, engagemang och ansvarstagande. Medborgarna får en ställning som väljare vilkas strängt taget enda demokratiska uppgift är att periodiskt ge och frånta politiska partier och enskilda politiker regeringsmakten genom fastlagda valprocedurer. Därefter är det upp till yrkespolitikerna att utforma program och förmedla idéer som faktiskt appellerar till väljarna. Medborgarnas makt blir en konsumentmakt. De inbördes rivaliserande politiska partierna måste likt konkurrerande företag söka bräcka sina medtävlare genom att saluföra mer åtråvärda produkter än de. På en idealt fungerande politisk marknad säkerställer detta att medborgarnas efterfrågan på politiska alternativ tillgodoses.

”Samhällscentrerad” eller ”individcentrerad” demokratifostran?

Det är ovanligt att i diskussioner om skolans värdegrundsarbete ställa frågan om demokratifostran bör utgå från en deliberativ deltagarmodell eller en elitkonkurrenstolkning av demokratibegreppet. Ändå verkar det uppenbart att svaret får viktiga konsekvenser för undervisningens inriktning. Förenklat är frågan om barn och unga i första hand ska tränas till kollektiv deliberation där åsikter formuleras, prövas och omprövas, eller till att göra egna val och att respektera andras olikheter utan att försöka påverka någon att tycka som man själv gör.

Flera skrivningar i skolans läroplan tycks syfta till att utveckla den sorts kompetenser och attityder som svarar mot en välfungerande deliberativ deltagardemokrati. Skolan ska inte bara förmedla och förankra grundläggande demokratiska värderingar utan även ”vara öppen för skilda uppfattningar och uppmuntra att de förs fram”, ”framhålla betydelsen av personliga ställningstaganden och ge möjligheter till sådana” och utveckla förmågan att ”kritiskt granska information, fakta och förhållanden och att inse konsekvenserna av olika alternativ”, så att eleverna utvecklas till ”kompetenta och ansvarskännande individer och medborgare” som är förberedda för att ”aktivt delta i samhällslivet” (Skolverket 2022, avsnitt 1: Skolans värdegrund och uppdrag).

Men det finns tecken på att dessa mål inte prioriteras i det faktiska värdegrundsarbetet. Skolinspektionen fann i en undersökning av 17 skolor år 2012 att lärarna uppmärksammade vissa aspekter av värdegrunden betydligt mer än andra. Generellt såg de medinflytande, likabehandling och förebyggande av kränkande behandling som viktigare än utveckling av kompetenser som behövs för aktivt medborgarskap. Deliberativa samtal förekom knappast alls i undervisningen (Skolinspektionen 2012, s. 18–22, 37). Detta kan kopplas till det som ibland kallas ”juridifieringen” av skolans verksamhet (Björkman, Bromseth & Hill 2021, s. 187–188): elevernas individuella rättigheter har de senaste decennierna stärkts avsevärt i lagstiftningen, och har samtidigt blivit ett huvudfokus i många skolors värdegrundsarbete. I en kritisk kommentar betonade Skolinspektionen att

inflytande inte bara handlar om demokratiska rättigheter, utan även om skyldigheter i form av varje individs eget ansvar för demokratin, exempelvis att kunna orientera sig och göra sin röst hörd i samhällets kunskapsflöde. (Skolinspektionen 2012, s. 34)

Studier på svenska och norska förskolor har gett liknande resultat. Förskolepedagoger kan till exempel uppmana barnen att göra egna val och stå för dem utan att låta sig påverkas av vad andra tycker. Barnen fostras därmed till en individualistisk demokratisyn där individens självständighet och oberoende av andra stärks på bekostnad av förmågan att samarbeta, ta intryck av andras åsikter och tillsammans med dem resonera sig fram till gemensamma lösningar på problem (Emilson 2008; Emilson & Johansson 2018; Bae 2009; Kjørholt 2005; Zachrisen 2016).

I relation till en deliberativ deltagardemokratisk modell tyder detta på en allvarlig brist i skolans värdegrundsarbete. Ur ett elitkonkurrensperspektiv är det däremot oproblematiskt och till och med önskvärt.

I sitt huvudbetänkande från 1990 talar Maktutredningen (SOU 1990:44) om en spänning mellan en ”samhällscentrerad” och en ”individcentrerad” tolkning av demokratibegreppet. I den samhällscentrerade demokratisynen betonas den enskildes roll som medlem i ett kollektiv där medlemmarna är beroende av varandra. Den enskilde förväntas delta i gemenskapen och bidra till det gemensamma bästa. I den individcentrerade demokratiuppfattningen är utgångspunkten i stället idén om individens frihet att leva som hon vill utan inblandning av andra så länge ingen annan tar skada av det. Enligt denna uppfattning är det avgörande för demokratin att individen skyddas mot påverkan från andra individer och från kollektivet (SOU 1990:44 Maktutredningen 1990, s. 14). Det samhällscentrerade perspektivet var enligt utredningen tidigare mer dominerande i Sverige än i jämförbara länder, men samhället utvecklades sedan bort från ”den svenska modellens kollektivistiska demokratiideal” i riktning mot en mer individcentrerad demokratisyn med starkare betoning av den enskildes medborgarens integritet och valfrihet (SOU 1990:44 Maktutredningen 1990, s. 403, 408–409, citat från s. 403.).

Utifrån detta resonemang kan det verka fullt rimligt att dagens skola i praktiken – om än delvis i motsättning till måldokumentet – bidrar till en demokratifostran som är mer förenlig med en individcentrerad elitkonkurrenstolkning än med en samhällsorienterad deliberativ deltagarmodell. Men Maktutredningen skrev sitt betänkande vid kalla krigets slut, då de flesta förväntade sig ett fortsatt globalt segertåg för det demokratiska styrelseskicket. De många bakslagen i demokratiutvecklingen sedan dess gör att frågan bör ställas vilken sorts värdegrundsarbete som bäst kan bidra till att motverka den kris för demokratin som råder idag. Detta kräver i sin tur en förståelse av denna kris och dess orsaker, en fråga som kompliceras av att svaret delvis beror på vilken av de två demokratimodellerna man utgår från.

Två perspektiv på demokratins kris

Den brittiske sociologen Colin Crouch har hävdad att stora delar av Västeuropa och Nordamerika övergått till "postdemokrati". Under årtiondena efter andra världskriget rådde vad Crouch kallar ett relativt maximaldemokratiskt tillstånd, där många olika grupper och organisationer som representerade vanliga medborgare deltog i politiska beslutsprocesser, men därefter har en utveckling skett som gör att de flesta medborgare upplever små möjligheter att aktivt påverka det politiska beslutsfattandet (Crouch 2011, s. 11, 17–22). Den allmänna rösträtten finns kvar och väljarna har fortfarande makten att tvinga fram regeringsskiftet, men de verkliga besluten fattas i slutna rum dit folket inte har tillträde.

Den offentliga politiska debatten är ett hårt styrt skådespel, bevakat av rivaliserande grupper av experter i övertygandetekniker, som styr den till ett litet antal frågor som experterna väljer. Det stora flertalet medborgare förhåller sig passiva, överksamma, till och med apatiska, och svarar bara på de signaler som sänds till dem. Bakom kulisserna formas politiken i möten mellan representanter för den folkvalda regeringen och en elit som till största delen företräder det privata näringslivets intressen. (Crouch 2011, s. 17–18)

I högtidliga sammanhang hyllas det aktiva demokratiska medborgaridealet men i de faktiska beslutsprocesserna är det enligt Crouch bara en liten elit som verkligen har möjlighet att påverka den förda politiken. Ur ett deliberativt deltagarperspektiv är det uppenbart att ett sådant system inte lever upp till demokratins ideal.

Men ur ett elitkonkurrensperspektiv är det snarare ett demokratiskt normalstillstånd som Crouch beskriver. Det finns olika partier att välja mellan, konkurrensen mellan partierna är fri och väljarna spelar den begränsade roll de ska genom att i den mån de är intresserade delta i allmänna val. Vad är problemet?

I den mån det ur elitkonkurrensperspektiv går att tala om en kris för demokratin får den snarare förstås i termer av en dysfunktionell marknad där ett brott har uppstått mellan utbud och efterfrågan. Missnöjet med demokratin och det i breda kretsar påtagliga politikerföraktet ses då som reaktioner på att de politiska eliterna inte säljer de handlingsalternativ som eftertraktas av stora väljargrupper. På grund av denna marknadsinkongruens är väljarnas konsumentmakt inskränkt eller till och med satt ur

spel. De politiska eliternas oförmåga att samla sig till kraftfulla åtgärder mot de potentiellt katastrofala klimatförändringarna skulle kunna tolkas i dessa banor. Ett bättre exempel är kanske den avreglerings- och privatiseringspolitik som har bedrivits i Sverige och hela västvärlden alltsedan 1980-talet. En mängd rapporter visar att det i Sverige existerar en klyfta mellan väljaropinionen och den förda politiken med hänsyn till bland annat vinster i välfärden, pensionssystemet och skattelagstiftningen (se t.ex. Gerin, Suhonen & Sundin 2022; Gemmel 2021; Sundin 2021). Skolpolitiken utgör ett tydligt exempel. 2021 års SOM-undersökning visar att en klar majoritet av svenska väljare vill förbjuda vinster i skolan och att staten ska ta tillbaka ansvaret över skolsektorn. Ändå har de senaste decenniernas politiska beslut resulterat i att Sverige numera har ett av världens mest marknadsutsatta skolsystem (Lindblad, Lagergren Wahlin, Samuelsson & Wallström, 2022, s. 135–148). Ett annat exempel kommer från USA, där statsvetarna Benjamin Page och Martin Gilens i en undersökning av över sjuttonhundra politiska beslut på nationell nivå mellan 1981 och 2002 har konstaterat att det inte fanns något statistiskt samband mellan de beslut som fattades och vad folkmajoriteten tyckte. Däremot kunde de påvisa ett klart samband mellan besluten och höginkomsttagares och företags åsikter (Gilens & Page 2014).³ När det inte spelar någon roll vilken politik majoriteten efterfrågar går det knappast att tala om en välfungerande demokrati, inte ens ur ett elitkonkurrensperspektiv.

De två demokratiuppfattningarna leder alltså till delvis olika tolkningar av demokratins kris. Oavsett tolkningsmodell verkar det ändå uppenbart att krisen åtminstone delvis består i, eller beror på, en kombination av folkligt missnöje med den förda politiken, upplevd maktlöshet och misstro mot det demokratiska systemet, en misstro som idag är starkast inom den radikala högern. En av utmaningarna i skolans värdegrundsarbete har därför blivit att bemöta direkt demokratifientliga politiska rörelser och idéströmningar.

Angreppen mot demokratin

Ett folkligt missnöje med demokratins funktionssätt har på senare tid drivits på och mobiliserats från högerhåll i en skala som inte har skådats sedan mellankrigstiden. En intressant datapunkt i den svenska kontexten är att drygt 80 procent bland Vänsterpartiets väljare säger sig vara nöjda

3. Gilens och Page (2014) definierar medelinkomsttagare (average citizens) som personer med inkomster i femtonde percentilen och höginkomsttagare (economic elite) som personer med inkomster i nionde percentilen (s. 569). De politiska besluten fattades av "U.S. government", vilket inbegriper presidenten, kongressen och de federala domstolarna inklusive Högsta domstolen.

med demokratin medan endast 38 procent av SD-sympatisörerna är det (Andersson, Oscarsson, Rönnestrand & Theorin 2022, s. 22). Från den yttersta högern har ett konspiratoriskt tänkande spridit sig och trängt in i den demokratiska diskursen, med nyord som *deep state*, *fake news*, *lamestream media*, *pizzagate*, *QAnon* och *climate hoax*. Det är anmärkningsvärt att den radikala högerens angreppspunkter har flera gemensamma drag med en form av demokratikritik som historiskt är förknippad med den revolutionära vänstern. Det kan till och med hävdas att delar av dagens höger argumenterar som fullgoda leninister och gramscianer.

I en av den revolutionära vänsterns huvudskrifter, *Staten och revolutionen*, angriper Lenin de socialister som vill gå reformistiskt tillväga och agera inom ramen för den liberala demokratins institutioner (Lenin 1983). På ett sätt som varit vägledande för många av efterkrigstidens vänsterintellektuella hävdar Lenin att en demokrati på kapitalismens villkor av nödvändighet är falsk. För det första, påstår han, är den allmänna rösträtten inte någon väsentlig seger för folkflertalet, eftersom pratet i parlamenten endast döljer det faktum att alla avgörande beslut ändå fattas bakom kulisserna av departement, kanslier och staber som skyddar samhällets verkliga härskare – kapitalisterna – och förblir oansvariga inför väljarna. För det andra är yttrandefriheten och de övriga medborgarliga rättigheterna i praktiken endast luftig retorik för den stora massan. Kapitalistklassen behärskar hela mediasystemet och opinionsbildningens alla viktiga arenor, vilket betyder att den vanlige medborgaren aldrig kommer att kunna delta i det offentliga samtalet med en effektivitet som är i närheten av den demokratiska ideologins löften. I stället fungerar dessa arenor som lika många megafoner för den härskande klassens propaganda. Följaktligen är den liberala demokratin enligt Lenin, och den revolutionära traditionen efter honom, en skendemokrati. Verklig demokrati är bara möjlig om det kapitalistiska systemet först krossas.

Den teoretiskt viktigaste fördjupningen av denna sorts demokratikritik efter Lenin bygger på Gramscis hegemonibegrepp (Gramsci 2007). I denna tradition har det handlat om att förklara hur den liberala skendemokratin inte bara lyckats bestå utan dessutom vunnit starkt stöd hos en majoritet av befolkningen. Något förenklat är svaret att den styrande klassen besitter en hegemonisk samhällsposition, vilket betyder att den på ett kulturellt plan har lyckats övertyga även materiellt missgynnade och underordnade grupper om naturligheten och rättvisan i sakernas rådande tillstånd (Bates 1975). Den liberala demokratin får ett utbrett ”frivilligt” stöd därför att varje tänkbart alternativ, varje radikalisering av demokratin, inom rådande

hegemoni omedelbart utdefinieras som antingen omöjligt eller livsfarligt. Enligt hegemoniteorin är detta en effekt av att kapitalistklassen behärskar samhällets överbyggnad, hela utbildningsväsendet, massmedierna och alla andra betydande opinionsbildande institutioner.

Delar av dagens höger för fram perspektiv och argument som har stora likheter med de leninistiska och gramscianska (Holt 2017). En skillnad är att det inte är kapitalistklassens kulturella hegemoni som anses ha riggat demokratin utan PK-eliten och kulturmarxisterna. Men tankegången är i grunden densamma. Det demokratiska systemet behärskas av en korrupt elit som skyddar sina egna privilegier i stället för att företräda folkets verkliga intressen. Eliten undanhåller viktiga fakta om samhället, snedvrider sanningen om tillståndet i landet och misstänkliggör och skuldbelägger alla som företräder en alternativ politik (Holt 2017, s. 125–126).

Den mest radikala delen av dagens populistiska höger anknyter även till ett fascistiskt idéarv. I andra världskrigets slutskede gjorde den danske rättsfilosofen Alf Ross en analys av den tyska och italienska fascismen som i allt väsentligt fortfarande håller streck (Ross 2003, s. 74–80). Ross beskriver hur fascismen attackerar demokratin genom att håna allt som har med diskussion, förhandling och kompromiss att göra. Att styra genom parlamentariska överenskommelser på grundval av ett fritt offentligt samtal ses av fascisterna som ett ineffektivt system, byggt på feighet och anpassat till ynkryggar som behöver tigga sig till menighetens godkännande. För fascismen finns ingenting väsentligt att upptäcka eller lära genom idéutbyte, debatt och deliberation (Ross 2003, s. 77). Allt som räknas är den kraftfulla handlingen.

Filosofen Jason Stanley (2019) har visat kontinuiteten mellan den historiska fascism som Ross beskriver och dagens högerpopulism. Ledare som Trump i USA, Orbán i Ungern och Bolsonaro i Brasilien saboterar den demokratiska diskursen genom att medvetet sprida lögn och spektakulära orimligheter. Enligt Stanley är syftet att underminera de grundläggande gemensamma antagandena om verkligheten som krävs för en meningsfull debatt och en fungerande demokrati. Människor som lärt sig tvivla på sina egna sinnen och känna misstro mot de demokratiska institutionerna blir lätta att styra för antidemokratiska ledare som bara har den egna makten i åtanke (Stanley 2019, s. 96–99). Det till synes växande stödet för dessa auktoritära rörelser och idéströmningar ger frågan om skolans demokratifostran en angelägenhetsgrad som den kanske inte haft på flera generationer.

Teknokrati, marknadsdemokrati och populism

Finns det en väg ut ur demokratins kris? Bygger denna i så fall på en fortsatt utveckling av den individcentrerade elitkonkurrensmodellen, eller krävs en återgång till ett samhällscentrerat och mer deliberativt deltagardemokratiskt system? Som redan nämnts fordrar den deliberativa deltagardemokratin ett brett medborgerligt engagemang som gick att uppamma under ”studiecirkeldemokratins” dagar i högre grad än vad som tycks vara fallet idag. Detta talar för elitkonkurrensdemokrati som ett mer realistiskt alternativ. Men denna modell har sina tydliga svagheter och inre motsättningar. Vi tror att de inneboende problem som är specifika för elitkonkurrensdemokratin är en viktig del av förklaringen till det folkliga missnöje som skapat en grogrund för dagens auktoritära populism.

Platon ger i dialogen *Staten* en kusligt aktuell beskrivning av hur demokrati övergår i tyranni (Platon 2003, s. 342–371 [550c–569c i standardpagineringen], citat från s. 362 [564a]). Platon skiljer mellan fem olika styrelseskick: aristokrati, timokrati (krigarstyre enligt spartansk modell), oligarki, demokrati och tyranni, som vart och ett motsvaras av en viss personlighetstyp med ett dominerande begär, och som tenderar att upplösas och ersättas av ett annat styrelseskick när detta begär går till överdrift. Oligarkin, där de rika styr över alla andra, motsvaras av en person som värderar pengar över allt annat, och övergår i demokrati när de styrandes girighet blir så extrem att folket vänder sig mot dem. Demokratin motsvaras av en person som sätter frihet högst, och övergår i tyranni när frihetsbegäret blir så omåttligt att folket återigen vänder sig mot de styrande och utser en folkledare, som först gör sig populär genom att ställa sig på folkets sida mot de rika och mäktiga men strax gör sig av med alla som skulle kunna utmana hans makt. Varje system bär fröet till sin egen urartning och övergång till ett annat system i just det som är dess drivkraft och får det att fungera.

Vi tror att något liknande kan sägas om elitkonkurrensdemokratin. Här behöver vi skilja mellan två typer av elitkonkurrenssystem, dels en teknokratisk deliberativ elitkonkurrensmodell, dels en marknadsstyrd icke-deliberativ elitkonkurrensmodell. Med deliberativ elitkonkurrens menar vi ett system där de politiska beslutsprocesserna liksom i deltagardemokratin i stor utsträckning är deliberativa, men där folket i allt väsentligt överläter delibererandet och beslutsfattandet till en liten grupp politiker, administratörer och experter. Teknokrati förutsätter tillräckligt stor enighet i grundläggande politiska värdefrågor för att de flesta viktiga politiska diskussionsämnen ska kunna betraktas som tekniska frågor om vilka medel

som ska användas för att nå givna mål snarare än om vilka mål som är värda att sträva efter. Ett karakteristiskt sätt att hantera större frågor i detta system är breda parlamentariska utredningar av det slag som tidigare var vanliga i Sverige, där vetenskapliga experter och företrädare för riksdagens olika partier kunde samarbeta under flera år. Vetenskaplig rationalitet är ett honnörsord. Beslut bör bygga på gedigen statistisk och vetenskaplig evidens. Folkligt inflytande framstår snarast som en störande faktor som leder till nyckfulla och illa genomtänkta beslut.

Liksom en deliberativ deltagardemokrati kan ett teknokratiskt deliberativt elitkonkurrenssystem bli svårt att upprätthålla om väljarna inte visar tillräckligt politiskt engagemang för att sätta sig in i aktuella frågor och värdera konkurrerande program och åtgärdsförslag efter styrkan i argumenten. En faktor som kan bidra till att undergräva systemet är folklig misstro mot teknokratiska experter som tenderar att förespråka återhållsamhet i löneutvecklingen, höjda räntor för att minska inflationen och andra åtgärder som inte på något tydligt sätt gynnar folkmajoriteten. En konsekvens kan bli att den som på experters vis redovisar sakliga argument för sina åtgärdsförslag förlorar i väljaropinionen mot den som uttrycker sig enkelt och ger ett kul, sympatiskt och förtroendeingivande intryck i TV-rutan.

Missnöje med teknokratin öppnar på så vis fältet för ett elitkonkurrenssystem enligt marknadsprinciper, där partierna ser det som sin huvuduppgift att locka röster genom att marknadsföra sig på i princip samma sätt som företag. Precis som företag gör marknadsundersökningar och anpassar sitt produktutbud efter resultaten, gör partierna opinionsundersökningar och byter åsikt när de ser möjligheter att erövra nya väljarsegment (till exempel invandringskritiska grupper) eller när ett visst segment ändrar åsikter eller minskar sin andel av befolkningen (till exempel traditionell arbetarklass eller lantbrukare) (se t. ex. Lees-Marshment 2001 och Cohen 2004, s. 331–344, 387–397). Rationalitet förblir här ett viktigt värde, men inte vetenskaplig rationalitet utan den ekonomiska rationaliteten hos en marknadsaktör som maximerar sin egennytta. Samhället och individen omskapas enligt den ekonomiska logiken (Brown 2015, Brown 2019) och politiken blir en marknad bland andra. Politikeryrket är en karriärväg bland andra. Prioriteten för partierna är inte att driva genom åtgärder för det gemensamma bästa utan att öka partiets väljarstöd, och för den enskilda politikern framstår lobbyism och konsultverksamhet för företag med god betalningsförmåga som rimliga

karriäralternativ. Effekten blir att beslutsfattarna tenderar att ta mindre hänsyn till väljarnas preferenser i frågor där företagen har starka intressen, som skolan och vinster i välfärden. I dessa frågor kommer de flesta partier i större utsträckning än annars att representera samma åsikt, vilket minskar väljarnas möjligheter att påverka genom att lägga sin röst på det ena eller det andra partiet.

Detta skapar intrycket att en ekonomisk-politisk elit styr samhället i eget intresse snarare än i folkets, ett intryck som förstärks av att medborgarna ser mycket begränsade möjligheter att på demokratisk väg förändra situationen eller överhuvudtaget påverka vilken politik som förs – i extremfallet, som Gilens och Pages studie (2014) visat, ingen möjlighet alls. När partierna i viktiga frågor inte erbjuder några verkliga alternativ är det svårt att påverka genom att rösta, och när politiker bara tar intryck av marknadsföringsargument framstår det som hopplöst naivt att försöka skapa opinion med välgenomtänkta förslag och argument för att de föreslagna åtgärderna skulle gynna det allmänna bästa. Inte minst inom grupper som missgynnas av den förda politiken börjar demokratin i stället att avfärdas som en skendemokrati och täckmantel för elitens manipulerande bakom kulisserna. Kombinationen av missnöje med den förda politiken, upplevd maktlöshet och misstro mot det demokratiska systemet gör att auktoritära antidemokratiska populisterna kan få brett folkligt stöd.

Vår tanke är alltså att den teknokratiska elitkonkurrensdemokratin skapar förutsättningarna för den marknadsstyrda elitkonkurrensdemokratin och att denna sin tur skapar en grogrund för den sorts populism som idag växt till ett hot mot demokratin. Med detta vill vi inte förneka att även den deliberativa deltagardemokratin har sina egna inneboende motsättningar som tenderar att leda till dess urartning och övergång till ett annat system. De deliberativa beslutsprocesserna syftar till välgrundat samförstånd. Om detta lyckas i tillräcklig utsträckning – till exempel genom att partier och företagens intresseorganisationer enas om ekonomisk tillväxt, välfärd och jämn fördelning som övergripande mål – tenderar de politiska debatterna att övergå i tekniska diskussioner om hur de givna målen bäst ska nås. I sådana diskussioner är det svårt för lekmän att hävda sig mot experterna. Om majoriteten av medborgarna ändå är nöjda med politikens allmänna inriktning, så finns det goda skäl för dem att i allt väsentligt överlåta delibererandet till politikerna och experterna och nöja sig med det demokratiska inflytande de kan utöva genom valurnorna. Därmed skapas förutsättningarna för teknokrati och deliberativ elitkonkurrensdemokrati.

Men som vi ser det ligger huvudorsakerna till dagens kris för demokratin inte i den deliberativa deltagardemokratins utan i den marknadsstyrda elitkonkurrensdemokratins svagheter och inre motsättningar. Om vi har rätt är det svårt att se någon annan väg ut ur krisen än att vitalisera de processer och förmågor som hör till ett mer deliberativt och deltagardemokratiskt system. Skolan kan bidra till detta genom att göra träning i kollektiv deliberation till en huvuduppgift i värdegrundsarbetet.

Skolan inför demokratins kris

Skolans värdegrundsarbete handlar inte bara om skolan utan om hela det demokratiska samhälle som enligt läroplanen vilar på de värderingar skolans demokratifostran ska förmedla. För att en allmän opinion ska kunna formos genom det Englund kallar kollektiv viljebildning måste en tillräckligt stor andel av befolkningen ha de deliberativa förmågor som krävs; de måste kunna formulera egna uppfattningar i samhällsfrågor och argumentera för dem, lyssna in och pröva andras argument, och så vidare. Dessa förmågor kan knappast utvecklas på annat sätt än genom skolans undervisning. Ur ett deliberativt deltagardemokratiskt perspektiv är det därför helt avgörande att skolor och förskolor ger högre prioritet än de gör idag åt att träna de deliberativa medborgarkompetenserna.

En individcentrerad demokratifostran som framför allt tränar självständiga och oberoende individer kan fungera som förberedelse för en demokrati där folkligt deltagande i det politiska beslutsfattandet inte är väsentligt, en demokrati där förväntningen i stället är att människor ska kunna välja de färdiga politiska idé- och åtgärdsprogram som bäst passar dem. Liksom en bilkund inte förväntas hjälpa till att bygga bilen utan väljer en färdigbyggd modell, väljer medborgaren i en sådan demokrati mellan färdiga politiska alternativ utan att ha spelat någon aktiv roll vid deras utformning. Vi vill hävda att det är denna "marknadsdemokrati" som idag har hamnat i kris och dragit med sig förtroendet för demokratin som sådan. I detta läge är det inte mer av individcentrerad demokrati och demokratifostran som behövs.

Skolan är ingen isolerad företeelse utan påverkas av det omgivande samhället. Ibland påpekas det att elever saknar motivation att utöva medinflytande i skolan därför att de anser att inflytandet är begränsat till mindre viktiga frågor (Rönnlund 2011, s. 167). Vad händer om även vuxna medborgare upplever att det inte går att påverka politiska beslut genom

deliberativa diskussioner? I högtidliga sammanhang talas det gärna om betydelsen av ett aktivt demokratiskt medborgarskap, men i realiteten är det snarare en liten elit som har makten att påverka. Som en konsekvens av detta ställs lärare inför ett dilemma i värdegrundsarbetet. Demokratins kris gör det å ena sidan viktigare än tidigare att utveckla elevernas förmåga att lösa problem genom demokratiskt samarbete, men å andra sidan svårare att motivera eleverna till detta om de inte ser någon praktisk användning av dessa färdigheter i det politiska livet så som detta ser ut i en "marknadsdemokrati". Varför ska de som inte kommer att tillhöra den politiska eliten i sitt vuxenliv öva sig i att göra personliga ställningstaganden, kritiskt granska information och förstå konsekvenser av olika handlingsalternativ?

Det postdemokratiska samhället kan jämföras med en skola där eleverna uppmanas till medinflytande men där de bara får bestämma över vilken sorts godis och läsk som ska säljas i kafeterian. En sådan skola ger dubbla budskap; den säger till eleverna att de ska påverka skolan men ger samtidigt tydliga signaler att de *inte* ska göra det. I en postdemokrati får eleverna samma dubbla budskap från samhället utanför skolan. De åläggs att träna sig för aktivt medborgarskap, underförstått i en deliberativ offentlighet där vanliga medborgare kan och bör påverka det politiska beslutsfattandet genom att formulera ståndpunkter, argumentera och så vidare, men i praktiken har de svårt att finna exempel på sådant brett deliberativt folkligt deltagande som verkligen gör skillnad. Om demokratifostran inte ska bli torrsim i en öken måste de deliberativa förmågor och attityder som eleverna utvecklar ha en tydlig funktion i den värld de förbereds för. Det är inte bara skolan som behöver ändra inriktning på värdegrundsarbetet utan också samhället som behöver ändra inriktning på den faktiskt existerande demokratin.

Referenser

- Andersson, K. (2012). *Deliberativ undervisning en empirisk studie*. Göteborgs universitet. <http://hdl.handle.net/2077/30651>.
- Andersson, K., Persson, M. & Zetterberg, P. (2019). *Är skolan demokratifrämjande? Kopplingen mellan utbildning och demokratiska färdigheter: en forskningsöversikt*. Forum för levande historia.
- Andersson, U., Oscarsson, H., Rönnestrand, B. & Theorin, N. (2022). Du sköra nya värld. I Andersson, U., Oscarsson, H., Rönnestrand, B. & Theorin, N. (red.) *Du sköra nya värld. SOM-undersökningen 2021*. SOM-institutet. <https://www.gu.se/som-institutet/resultat-och-publikationer/bocker/du-skora-nya-varld>.
- Bae, B. (2009). Children's right to participate – Challenges in everyday interactions. *European Early Childhood Education Research Journal*, 17(3), 391–406.
- Bates, T. (1975). Gramsci and the theory of hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 36(2), 351-366.
- Billström, T. (2022). Turkiet är en demokrati, *Dagens Industri* DiTV, 18/10 2022. <https://www.di.se/ditv/nyheter/tobias-billstrom-nya-utrikesministern-turkiet-ar-en-demokrati/>.
- Björkman, L., Bromseth, J. & Hill H. (2021). Normkritisk pedagogik - framväxten och utvecklingen av ett nytt begrepp i den svenska utbildningskontexten. *Nordisk tidskrift för pedagogikk & Kritik*, 7, 179–195.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Zone Books.
- Brown, W. (2019). *In the ruins of neoliberalism: the rise of antidemocratic politics in the West*. Columbia University Press.
- Cohen, L. (2004). *A Consumer's republic: The politics of mass consumption in postwar America*. Vintage Books.
- Crouch, C. (2011). *Postdemokrati*. Daidalos.
- Emilson, A. (2008). *Det önskvärda barnet: fostran uttryckt i vardagliga kommunikationshandlingar mellan lärare och barn i förskolan*. Diss. Göteborgs universitet.
- Emilson, A. & Johansson, E. (2018). Values in Nordic early childhood education: Democracy and the child's perspective. I Fleer, M. & van Oers, B. (red.) *International handbook of early childhood education*. Springer Netherlands.
- Englund, T. (2003). Skolan och demokratin. På väg mot en skola för deliberativa samtal? I Jonsson, B. & Roth, K. (red.) *Demokrati och lärande: om valfrihet, gemenskap och övervägande i skola och samhälle*. Studentlitteratur.
- Englund, T. (2014). Att växa genom att kontinuerligt rekonstruera sina erfarenheter. I Burman, A. (red.) *Den reflekterade erfarenheten: John Dewey om demokrati, utbildning och tänkande*. Södertörns högskola. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-24550>.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere. *Social Text* 8(3), 56-80.
- Gemmel, L. (2021). Pensionsoron. *Så känner svenskarna inför sin pension*. Katalys.
- Gerin, E., Suhonen, D. & Sundin, K. (2022). *Mot en progressiv majoritet. Politisk strategi för arbetarrörelsen*. Katalys.

- Gilens, M. & Page, B. I. (2014). Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on politics* 12(3), 564-581. <https://doi.org/10.1017/S1537592714001595>.
- Gramsci, A. (2007). *Brev från fängelset. Urval*. Ruin.
- Gripsrud, J., Moe, H., Molander, A. & Murdock, G. (2010). 'Mass society', democracy, and public opinion: Introduction. I Gripsrud, J., Moe, H., Molander, A. & Murdock, G. (red.) *The idea of the public sphere*. A reader. Lexington Books.
- Gustafsson, M. (2021). Demokratin är inte en patient som kan räddas av någon dunderkur. *Respons* 5/2021. <http://tidskriftenrespons.se/artikel/demokratin-ar-inte-en-patient-som-kan-raddas-av-nagon-dunderkur/>.
- Gustavsson, S. (2018). *Vad krävs för att rädda demokratin?* Premiss.
- Habermas, J. (1994). *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, 4 uppl. Suhrkamp.
- Habermas, J. (1964). Öffentlighet. I Fraenkel, E. (red.) *Staat und politik*. Fischer Taschenbuch Verlag.
- Habermas, J. (2003). *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, 4 uppl. Arkiv.
- Held, D. (2006). *Models of democracy*. Polity Press.
- Holt, K. (2017). Mediemisstro – där ytterkanterna möts. I Andersson, U., Ericson, A., Holt, K., Johansson, B., Karlsson, M., von Krogh, T., Lind, E., Strömbeck, J., Weibull, L. & Truedson, L. (red.) *Misstron mot medier*. Institutet för mediestudier. <https://www.mediestudier.se/reports/misstron-mot-medier>.
- Kjørholt, A. T. (2005). The competent child and 'the right to be oneself': Reflections on children as fellow citizens in an early childhood centre. I Clark, A., Moss, P. & Kjørholt, A. T. (red.) *Beyond listening: Children's perspectives on early childhood services*. Policy Press.
- Larsson, O. (1999). Studiecirkeldemokratin. I Amnå, E. (red.) *Civilsamhället*. Fakta info direkt.
- Lees-Marshment, J. (2001). The product, sales and market-oriented party – How Labour learnt to market the product, not just the presentation. *European Journal of Marketing*, 35(9-10), 1074–1084.
- Lenin, V. I. (1983). *Staten och revolutionen. Den marxistiska läran om staten och proletarietets uppgifter i revolutionen*. Proletärkultur.
- Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2018). *How democracies die*, 1 uppl. Crown.
- Lindblad, S., Lagergren Wahlin, F., Samuelsson, K. & Wallström H. (2022). Medborgarna om styrningen av den svenska skolan: stat, marknad eller profession? I Andersson, U., Oscarsson, H., Rönnestrand, B. & Theorin, N. (red.) *Du sköra nya värld. SOM-undersökningen 2021*. SOM-institutet. <https://www.gu.se/som-institutet/resultat-och-publikationer/bocker/du-skora-nya-varld>.
- Medearis, J. (2001). *Joseph Schumpeter's two theories of democracy*. Harvard University Press.
- Mounk, Y. (2018). *The people vs. democracy: Why our freedom is in danger and how to save it*. Harvard University Press.

- Olson, K. (2014). Deliberative democracy. I Fultner, B. (red.) *Jürgen Habermas: Key concepts*. Routledge.
- Palme, O. (1970). Anförande om utbildning, forskning och kultur vid SAP:s kongress 1969. I *Protokoll: Sveriges socialdemokratiska arbetarepartis 24:e kongress, 28 september-4 oktober, 1969, del 1*. Socialdemokraterna.
- Platon (2003). *Skrifter, band 3, Staten*. Atlantis.
- Ross, A. (2003). *Varför demokrati?* Santérus förlag.
- Rönnlund, M. (2011). *Demokrati och deltagande. Elevinflytande i grundskolans årskurs 7–9 ur ett könsperspektiv*. Diss. Umeå universitet. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-47580>.
- Sandel, M. J. (1996). *Democracy's discontent: America in search of a public philosophy*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Schumpeter, J. (1992). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
- Skolinspektionen (2012). *Skolornas arbete med demokrati och värdegrund*. Kvalitetsgranskning Rapport 2012:9. <https://www.skolinspektionen.se/globalassets/02-beslut-rapporter-stat/granskningsrapporter/tkg/2012/demokrati/skolornas-arbete-med-demokrati-och-vardegrund---slutrapport.pdf>.
- Skolverket (2020). *Demokratifostran i förskolan – för individen eller kollektivet?* [webbsida], arkiverad på <https://web.archive.org/web/20240516003509/> <https://www.skolverket.se/skolutveckling/forskning-och-utvarderingar/artiklar-om-forskning/demokratifostran-i-forskolan---for-individen-eller-kollektivet>.
- Skolverket (2022). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2022*. <https://www.skolverket.se/download/18.11f7c7851925054d8c642/1727947566208/pdf13074.pdf>.
- SOU 1990:44 *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport*. <https://weburn.kb.se/sou/454/urn-nbn-se-kb-digark-4536373.pdf>.
- Stanley, J. (2019). *Fascismens metoder. Att skilja "dom" från "oss"*. Daidalos.
- Sundin, K. (2021). *Den ignorerade majoriteten. Två av tre vill begränsa vinster i välfärden*. Katalys.
- Swedberg, R. (1992). Introduction. I Schumpeter, J., *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge.
- Tersman, F. & Tännjö, T. (2020). *Folk & vilja: ett försvar av demokratin i vår tid*. Fri Tanke.
- The Economist* (2022). A new low for global democracy. More pandemic restrictions damaged democratic freedoms in 2021. <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/09/a-new-low-for-global-democracy> [2022-02-09].
- Thukydides. (2006). *Kriget mellan Sparta och Athen, del 1*. Natur och Kultur.
- Zachrisen, B. (2016). The Contribution of different patterns of teachers' interactions to young children's experiences of democratic values during play. *International Journal of Early Childhood* 48(2), 179–192.